

Urszula Chęcińska*

„Listy muszą być czytane”.

Pedagogika epistolarna Janusza Korczaka i Joanny Kulmowej

„The Letters Must Be Read”.

Epistolary Pedagogy of Janusz Korczak and Joanna Kulmowa

Abstrack: The aim of the article is to show the educational value of the letters of Janusz Korczak and Joanna Kulmowa as an example of epistolary pedagogy, which shows a connection with Aristotle's ethics of moderation and justice, the ethics of kindness and friendship, and the ethics of contemplative life. Epistolary pedagogy served two purposes: it was to change reality and it was a form of spiritual exercise. Epistolary pedagogy, which they both successfully practiced, was associated with the “linguistic message” of the letter. The suggestiveness of the dialogic message, its self-creative power, has always been associated with “pedagogical servitude. It also resulted from a strong conviction of one's own literary and pedagogical distinctiveness, manifested by a clear need for autobiographicalism, manifested in natural reflexivity and high subjectivity of expression. Korczak's and Kulmowa's letters are an example of their unconventional sensitivity, original expressiveness and emotionality. They document not only personal experiences, they are proof of constant work on oneself, they show the importance of the depth of spiritual life, they are associated with the effort to build one's own identity. The epistolary pedagogy of Korczak and Kulmowa is an important pedagogical key to their lives and work. Both were extraordinary epistolary witnesses of their

* Urszula Chęcińska (ORCID: 0000-0002-0416-1691) – dr hab., profesor US, Uniwersytet Szczeciński, pełnomocniczka Rektora ds. pieczy nad spuścizną Joanny i Jana Kulmów, kierownik Katedry Pedagogiki Przedszkolnej i Wczesnoszkolnej w Instytucie Pedagogiki, kontakt: urszula.checinska@usz.edu.pl.

time. Every letter written and every postcard sent, full of intellectual reflections and “living metaphors”, had a therapeutic effect on the art of life of the recipient. This article is merely a prolegomena to a vast topic that requires further analytical and interpretative action.

Keywords: Epistolary pedagogy, Janusz Korczak, Joanna Kulmowa, pedagogy of culture.

Wstęp

Poczta i listy w kontekście biograficznym i społecznym odegrały wyjątkową rolę w życiu Janusza Korczaka i Joanny Kulmowej. Osobliwość ich pisarstwa wynika z jawnej niechęci do dydaktycznych schematów i wszelkich ograniczeń formy. Następstwem tego faktu stała się różnorodność gatunkowa i tematyczna tekstów literackich, wynikająca z artystycznych zainteresowań i oryginalnej wyobraźni językowej Korczaka i Kulmowej. Odbicie życiowych doświadczeń, ogromne bogactwo obserwacji, obrachunków moralnych i pedagogicznych uwag wiąże się także z listem, który dla Korczaka i Kulmowej stanowi szczególne „posłanie językowe”¹. Wiara w „posłanie językowe listu” adresowanego w szczególności do dziecka towarzyszyła Korczakowi i Kulmowej od samego początku. Wynikała ona z głębokiej refleksji moralnej, niezależności myślenia, przenikliwości spostrzeżeń i sądów. Jak napisała Władysława Szulakiewicz: „Największą wartość poznawczą mają bezsprzecznie listy. Jest tak bowiem ze względu na ich objętość treściową, a dzięki temu, że zawierają bogactwo informacji na wiele istotnych tematów, których nie można zawrzeć w innych źródłach”².

List stanowił dla Korczaka i Kulmowej swoistą formę pisarstwa, które w szczególny sposób adresowali do dziecka, dostrzegając jego godność i pełnię

- 1 J. Marczyńska, *Epistula privata. List jako posłanie. Badanie etymologiczne*. W: *Epistula privata. Przyczynek do badania niewystawialnego w mowie pisanej*. Kraków 2021, s. 116–123.
- 2 W. Szulakiewicz, *Korespondencja w badaniach historii edukacji i nauki*, w: *Badania historyczne w pedagogice*, re. W. Szulakiewicz, Toruń 2015, s. 26.

człowieczeństwa jako wartość pedagogiczną. Korczak i Kulmowa, przetwarzając umiejętnie ludzki los w ważną edukacyjną wartość, zbudowali więc swoją odmianę pedagogiki epistolarnej. Arystotelesowskie wskazania bliskie były Korczakowi i Kulmowej. Celem artykułu jest ukazanie edukacyjnej wartości listów Korczaka i Kulmowej jako przykładu pedagogiki epistolarnej, wykazującej związek z Arystotelesowską etyką umiaru i sprawiedliwości, etyką życzliwości i przyjaźni oraz etyką życia kontemplacyjnego³. Niniejszy artykuł jest nawiązaniem do wcześniejszej publikacji⁴ na temat korespondencji prof. Zygmunta Mysłakowskiego, Joanny Kulmowej i Janusza Korczaka. Stanowi on część projektu pt. *Pedagogika epistolarna Joanny Kulmowej w kontekście społeczno-edukacyjnym*, realizowanego w Instytucie Pedagogiki Uniwersytetu Szczecińskiego.

Epistolarna etyka umiaru i sprawiedliwości

„Kto gromadzi fakty, kolekcjonuje dokumenty, ten zdobywa materiał do dyskusji obiektywnej, niepodlegającej uczuciowym odruchom”⁵ – pisał Janusz Korczak we wstępie do książki Marii Rogowskiej-Falskiej pt. *Zakład Wychowawczy „Nasz Dom”*. Twórczość Korczaka, autora traktatów pedagogicznych i literackich moralitetów, pioniera sztuki radiowej i sztuki pocztu, to rodzaj nowatorstwa literackiego i pedagogicznego⁶. Jak pisze Barbara Smolińska-Theiss⁷, Korczak zbudował inną pedagogikę, społecznie zaangażowaną, refleksyjną, która sięgała do doświadczeń Pestalozziego, Dawida, wzorów Radlińskiej i Grzegorzewskiej. Poczta i listy pozwoliły Korczakowi, autorowi *Listów palestyńskich* i pomysłodawcy wystawienia *Pocztu Rabindratha Tagore* w warszawskim getcie, oraz

3 Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, Warszawa 2007.

4 U. Chęcińska, *Pedagogika epistolarna w kontekście społeczno-edukacyjnym. Prolegomena do korespondencji prof. Zygmunta Mysłakowskiego i Janusza Korczaka*, w: *Pedagog w meandrach życia społecznego. Księga Jubileuszowa Profesor Barbary Kromolickiej*, Szczecin 2024, s. 55–65.

5 J. Korczak, Wstęp (do książki Marii Rogowskiej-Falskiej *Zakład Wychowawczy „Nasz Dom”*), w: tenże, *Pisma rozproszone. Listy (1913–1939)*, Warszawa 2008, s. 207.

6 H. Floryńska, *Pedagogika jako filozofia stosowana*, w: Janusz Korczak. *Pisarz-wychowawca-myśliciel*, red. H. Kirchner, Warszawa 1997, s. 249–278.

7 B. Smolińska-Theiss, *Miejsce Janusza Korczaka w polskiej pedagogice akademickiej*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 2022, nr 4, s. 16.

Joannie Kulmowej, autorce *Listów ze Strumian* i felietonów teatralnych zatytułowanych *Strumiany*, *pocztą Sowno*, zrealizować trzy Arystotelesowskie ideały. Pierwszy z nich – etyka umiaru i sprawiedliwości – polegał na zachowaniu właściwej miary w postępowaniu i odniesieniu się do dóbr zewnętrznych. Czynne życie wypełnione służbą innym, działania na rzecz sprawiedliwości, które według autora *Etyki nikomachejskiej* stały się największą cnotą życia społecznego, stanowiły edukacyjny potencjał listów Korczaka i Kulmowej. Wszystko to, co opiera się na działaniu rozumu, wszystko to, co jest moralnie dobre i piękne, zapisane zostało w listach Korczaka i Kulmowej. Stanowią one najbardziej osobistą „narracyjną jedność życia i dążenia do życia dobrego”. Dowodem na to jest fragment listu Joanny Kulmowej o Korczaku adresowany do prof. Heinricha Kunstmanna:

W postaci Korczaka zainteresował mnie problem bezinteresownej dobroci. [...] A gdyby tak znów powrócić do kłamliwej nieznajomości człowieka, do wiary, że ludzie są dobrzy i szlachetni? Przecież w ślad za ludzkim udawaniem, maską, kostiumem idzie tzw. poczucie aktorskie, utożsamienie się z graną postacią? Może początkowa obłuda stałaby się prawdą? A maska – rzeczywistą twarzą? W myśl zasady: „kogo udajesz, takim się stajesz”⁸.

Janusz Korczak znał potencjał listu, jego pedagogiczną moc i oczywisty wpływ na sztukę życia. Jako pedagog traktował list nie tylko jako dokument historyczny. Jako lekarz i pedagog uważał list za gatunek wysoce „empatyczny”⁹, którego cechą jest, wpisana „empatycznie” w formę narracji, autentyczność i prawdziwość. Jak napisała Danuta Lalak „list staje się tekstem i uczestniczy w budowaniu przestrzeni o charakterze interkontekstualnym”¹⁰. W *Pierwszym liście* Korczak zamieścił więc takie wyznanie:

- 8 Na początku Kunstmann wymyślił sobie Kulmowq. Heindrich Kunstmann-Joanna Kulmowa. *Listy 1966–2009*, tł. M. Zybura, Oprac. U. Chęcińska, M. Zybura, Szczecin 2016, s. 89.
- 9 A. Karpowicz, *Gatunki empatyczne. Między historią mówioną a literaturą*, w: *Opowiedzione. Historia mówiona w praktykach humanistycznych*, red. A. Karpowicz, M. Litwinowicz-Drożdżel, Warszawa 2019, s. 25–33.
- 10 D. Lalak, *List – funkcje i potencjał biograficzny*, w: D. Lalak, A. Ostaszewska, *Źródła do badań biograficznych. Listy, dzienniki, pamiętniki, blogi, materiały wizualne*, Warszawa 2016, s. 56.

W swoim pierwszym liście chciałem was pozdrowić. Podziękować wam za tyle różnych rzeczy i usprawiedliwić się przed wami. Usprawiedliwić się z braku wiary. Tak było. Pojechałem, aby się przekonać, ile nieprawdy jest w waszej prawdzie, którą nazaczyliście los wasz i waszych wnuków – bo w każdym ziarnku szczerości musi być pyłek fałszu; takie jest prawo tego świata, bo taki jest człowiek¹¹.

I Korczak, i Kulmowa byli przekonani, że listy pełnią ważną funkcję związaną z rozwojem potrzeb edukacyjnych adresata. Osobisty protest przeciwko wszelkiemu złu, przeciwko brakowi wiary w człowieka i wartości życia Korczak i Kulmowa zapisywali w listach, po to aby w szczególny sposób uwrażliwić adresata i uznać jego potrzeby edukacyjne. Zgodnie z zasadą, że łatwiej napisać niż powiedzieć. Listy Korczaka i Kulmowej pełne więc były osobistych treści, także dramatycznych napięć. Oboje nie unikali spraw trudnych, wywołujących negatywne emocje, niepokój, smutek i rozczarowanie. Jak napisała Małgorzata Cywińska¹², odczuwanie strachu/lęku upośledza działania twórcze, negatywnie wpływa na rozwój emocjonalno-społeczny i intelektualny dziecka. Wiedzieli o tym doskonale i Korczak, i Kulmowa. Ich listy są więc przykładem niekonwencjonalnej wrażliwości, oryginalnej ekspresyjności i emocjonalności. Widzimy więc w nich drobiazgową technikę opisywania rzeczywistości, liczne metafory ubarwiające treść listu. Oboje posiadali bowiem wysoką kulturę literacką. Doskonale znali także wartość romantycznej epistolografii. Od początku swojej twórczości Korczak, autor *Momentów wychowawczych*, uważał list i pamiętnik za wyjątkową formę własnego pisarstwa. Podobnie jak Joanna Kulmowa z upodobaniem uprawiał sztukę pisanie listów, wzorując się na wydanych w 1875 r. we Lwowie *Listach z podróży do Ameryki* Henryka Sienkiewicza. Znał także bardzo dobrze *Listy do matki* Juliusza Słowackiego. W 1875 r. we Lwowie ukazał się pierwszy tom *Listów Juliusza Słowackiego do Matki z lat 1830–1835*, w 1838 r. ukazał się tom drugi. W prowadzonym w getcie warszawskim *Pamiętniku* Korczak zapisał:

- 11 J. Korczak, *Pierwszy list*, w: tenże, *Pisma rozproszone. Listy (1913–1939)*, t. 14, Warszawa 2008, s. 41.
- 12 M. Cywińska, *Emocjonalne aspekty sytuacji stresowych z uwzględnieniem okresu dzieciństwa*, w: *Stres dzieci w młodszy wieku szkolnym. Objawy, przyczyny, możliwości przeciwdziałania*, Poznań 2017, s. 71.

Słowacki pozostawił listy pisane do matki. Dają plastyczny obraz jego przeżyć w ciągu kilku lat. – Zachował się dzięki tym listom dokument przeobrażenia pod wpływem Towiańskiego. Pomyślałem: «Może pamiętnik ten pisać w formie listów do siostry»¹³.

Korczak z upodobaniem czytał także listy Pestalozziego. Interesował się nim od młodości, znał jego *Pisma pedagogiczne*, czuł z nim pokrewieństwo duchowe i ideowe. Tak jak Pestalozzi postrzegał w każdym wychowanku człowieka i „uosobienie ludzkości”. W 1901 r. pojechał do Zurychu, aby bliżej zaznajomić się z życiem i działalnością Pestalozziego. Nazwisko Pestalozziego pojawia się w wielu utworach Korczaka, zwłaszcza w pisany w getcie *Pamiętniku*. Opowieść biograficzną o życiu i działalności Pestalozziego Korczak, nazywany przez Ericha Dauzenrotha Pestalozzim z Warszawy¹⁴, planował włączyć do serii biografii wielkich ludzi.

I Kulmowa odwiedziła Zurych, i ona czytała listy Pestalozziego. Ona także widziała w każdym dziecku „godność i szlachetność ludzką”. Powieść epistolarna *Matka i dziecko*, którą przetłumaczył na język polski prof. Zygmunt Mysłakowski w 1938 r., dotarła w 1963 r. do Strumian. To tam Kulmowa znalazła ważne zdanie napisane przez prof. Mysłakowskiego: „Lecz nie są to bynajmniej prawdziwe listy. To systematycznie pomyślana praca”¹⁵. Listy Kulmowej stanowią ważną część jej dorobku artystycznego. Korespondencja Kulmowej, podobnie jak korespondencja Korczaka, to także „systematycznie pomyślana praca”, której towarzyszą oryginalność krytycznego myślenia, odwaga, niezależność opinii i sądów, a przede wszystkim etyka umiaru i sprawiedliwości.

13 J. Korczak, *Pamiętnik*, w: tenże, *Pisma czasu wojny (1939–1942)*, t. 15, Warszawa 2021, s. 270.

14 E. Dauzenroth, *Der Pestalozzi aus Warschau*, Zurich 1978.

15 U. Chęcińska, *O „ciulaniu siebie” Joanny Kulmowej i kalokagatii w: Transcende te ipsum. O sztuce życia w listach prof. Zygmunta Mysłakowskiego i Joanny Kulmowej*, Szczecin 2024, s. 78.

Epistolarna etyka życzliwości i przyjaźni

„Pocztowy dział zajmował w życiu kolonijnym poczesne miejsce”¹⁶ – napisał Janusz Korczak. To dzięki Janinie Mortkowiczowej Janusz Korczak zadebiutował jako autor książek dla dzieci. Drukowane w odcinkach „opowieści kolonijne” Korczaka – studenta-wychowawcy na koloniach letnich w Michałowie i Wilhelmówce – ukazywały się najpierw w redagowanym przez Mortkowiczową Ilustrowanym dwutygodniku dla dzieci pt. „Promyk”. Redakcja, w skład której wchodził m.in. Bronisława Bobrowska, Jadwiga Klemensiewiczowa, Zygmunt Kramsztyk i Helena Orsza Radlińska, w szczególny sposób zachęcała czytelników do korespondencji z autorami tekstów. Dzieci, zachęcane w pierwszym numerze „Promyka” do pisania listów, przesyłały do redakcji swoje dziecięce uwagi i spostrzeżenia. Najwięcej listów adresowanych było jednak do Janusza Korczaka, autora kolonijnych tekstów, które zachwyciły dziecięcych czytelników artystycznymi wartościami, ale przede wszystkim brakiem moralizatorskich tendencji i dydaktycznych schematów. W numerze 23 z dnia 29 września 1909 r. napisała do Korczaka Róża Weinthal z Warszawy:

Kochany Panie Korczaku! Może Pan sobie przypomni dziewczynkę, która u Pana była zeszłej zimy jako pacjentka. Teraz jestem zdrowa, prenumeruję „Promyk”, który mi się bardzo podoba, a szczególnie powieść Joski, Moški i Srule, a teraz Józki, Jaški i Franki. Byłam też na Pana odczycie i jestem Panu za powieść i za odczyt bardzo wdzięczna. Kocham Pana jak własnego Tatusia. Proszę Pana o odpowiedź w „Promyku”¹⁷.

Korczak, który pragnął w Jośkach i Józkach zwrócić przede wszystkim uwagę na obce dzieciom uprzedzenia narodowościowe, odpowiedział Róży w numerze 25 następująco:

Jeśli ci się Róziu, opowiadania o koloniach letnich tak podobają, znaczy to, że kochasz nie mnie, a dzieci, które mi Mozków i Franków podyktowały. Dopóki nie znałaś ich, były ci obce i obojętne, dziś są ci bliskie i miłe. Inaczej musiałabyś kochać i fotografa, któremu zawdzięczasz obrazek szalasu

16 J. Korczak, tenże, *Listy*, w: *Moški, Joski i Srule. Józki, Jaški i Franki*, t. 5, Warszawa 1997, s. 281.

17 Tamże, s. 320.

Bartyska, i zecera. Który składał czcionki powieści, a więc nie możesz mnie kochać. Gdy urośniesz zrozumiesz to lepiej. J. K.¹⁸.

W 1907 r. Korczak przebywał na kolonii w Michałowce, rok później w Wilhelmówce. Obie miejscowości znajdowały się niedaleko Treblinki, na styku dystryktu warszawskiego i lubelskiego. I tak powstały opowieści kolonijne o dzieciach polskich i żydowskich, w których ważną rolę odegrały listy. Korczak jako wychowawca miał świadomość, jak wielki jest pożytek z pisemnego porozumiewania się z dziećmi. Pisanie listów zajmowało dzieciom „całe poobiedzie” w tygodniu. Korczak, jako dozorca na koloniach letnich organizowanych przez Warszawskie Towarzystwo Kolonii Letnich, bardzo tego pilnował. „Nie można pisać o kolonii i nie wspomnieć choćby w krótkości o listach”¹⁹ – tak rozpoczyna się rozdział dziewiętnasty zapisany żywą mową, językiem dziecka, któremu obce są wszelkie uprzedzenia narodowościowe:

Rano piekarz przywozi chleb i listy z poczty. Listy oddaje się chłopcom dopiero po śniadaniu. Bo kto list otrzyma, ten z wielkiej radości już mleka pić nie chce, kto nie otrzyma listu, ten znów mleka nie pije z wielkiego fraksunku. A pamiętać należy, że otwarta karta sześć groszy kosztuje, to jest tyle prawie, ile funt chleba; nie tak więc często dostawali chłopcy wiadomości z domu²⁰

– pisał Korczak w *Mośkach*, *Joskach* i *Srulach*, poprzedzonych bardzo krótkim wstępem. Niekonwencjonalne podejście do tradycji literackiej, podwójny adres czytelniczy wynikały z postrzegania dziecka jako pełnoprawnego odbiorcy literatury i wysokoartystycznego czytelnika. Stąd w Naszym Domu tablica, na której można było umieszczać zarządzenia, ogłoszenia i zawiadomienia, półka, na której umieszczano ważne książki i dziecięce pamiętniki, a przede wszystkim skrzynka do listów, która uczy dziecko myśleć, argumentować i motywować swoje pisemne prośby i pytania. Wychowawcy pozwalała zaś na odroczenie

18 Tamże, s. 321.

19 Tamże, s. 185.

20 Tamże, s. 41.

każdej decyzji, oszczędzenie czasu, który może wykorzystać na ustne porozumienie się z tymi, którzy piszą „wyjątkowe listy”. „Skrzynka do listów” ułatwiała porozumienie z dziećmi, albowiem „łatwiej napisać niż powiedzieć”. „Są listy codzienne, proste, są rzadkie i wyjątkowe. Coś się stale powtarza – nie dziś, to jutro pomyślisz, jak uporządkować, zaradzić. – Nad treścią wyjątkowego listu dłużej podumas”²¹ – tak napisał Janusz Korczak w tomie pt. *Jak kochać dziecko*.

Zgodnie z Arystotelesowską etyką życzliwości i przyjaźni, którą Korczak propagował w szczególny sposób w wydawanym w latach 1926–1939 „Małym Przeglądzie”, jedynym czasopiśmie redagowanym przez same dzieci. W jego archiwum znalazło się prawie czterdzieści pięć tysięcy listów napisanych przez dzieci do redakcji, w tym głównie do Janusza Korczaka. Jak napisała Anna Landau-Czajka, autorka Wielkiego „Małego Przeglądu”, tym, co wyróżniało czasopismo Korczaka, był założony przez niego cel wychowawczy, realizowany konsekwentnie jako część wieloletniego nowatorskiego projektu wychowawczego autora *Upartego chłopca*²².

Wiem, że każdy chce mieć zaraz odpowiedź na list, ale to jest niemożliwe.
Trzeba dobrze pomyśleć, zanim się odpowie, bo odpowiedzi muszą być
mądre, a nie byle jakie, jak w wielu pismach dla dzieci²³

– tak Korczak odpowiadał czytelnikom *Małego Przeglądu* w *Pierwszej pocście*. Jak twierdzi Ewa Jarosz Korczak stworzył „kompletną ideologiczną podstawę uzasadniającą uczestnictwo społeczne dzieci jako równoważnych dorosłym”²⁴. I Korczak i Kulmowa obdarzyli dziecko wyjątkową mądrością i dojrzałością. Ukazując dziecięcy trud poznania i rozumienia życia, nawoływali głośno

21 J. Korczak, *Jak kochać dziecko*, w: tenże, *Jak kochać dziecko, Momenty wychowawcze, Prawo dziecka do szacunku*, t. 7, Warszawa 1993, 281.

22 A. Landau-Czajka, *Wielki „Mały Przegląd”. Społeczeństwo i życie codzienne w II Rzeczypospolitej w oczach korespondentów „Małego Przeglądu”*, Warszawa 2018, s. 14.

23 Tamże, s. 116.

24 E. Jarosz, *Dzieci jako partnerzy życia społecznego – Korczakowskie poglądy w tworzeniu i rozwoju idei partycypacji społecznej dzieci i młodzieży*. „Kwartalnik Pedagogiczny”, 2022, nr 4, s.116.

do „porządkowania spraw świata”, które zgodnie z ich sugestią rozpocząć należy od dziecka i od literatury dla dzieci.

Epistolarna etyka życia kontemplacyjnego

W czternastym tomie *Dzieł* Janusza Korczaka zgromadzone zostały listy z lat 1913–1939. Listy towarzyszą Korczakowi nieustannie, pisał je do swoich wychowanków, do ważnych instytucji, z dwukrotnej podróży do Palestyny, nieustannie pisał listy w getcie. Był zawsze czuły na prośby i potrzeby dzieci. 11 lutego 1942 roku w liście do pani doktorowej Anny Heller z Izby Lekarskiej Korczak pisał:

Szanowna Pani. Zdecydowałem zamknąć się w obozie koncentracyjnym dla sierot okrzykanego na całą dzielnicę Sierocińca Dzielna 39 (jeśli wierzyć alarmom, umiera tam parę dziesiątków dzieci dziennie). – Karkołomne przedsięwzięcie, ale trzeba spróbować zaradzić temu. Nie bardzo wierzę w powodzenie, ale nie można poprzestawać na westchnieniach i okrzykach zgrozy²⁵.

Listów prywatnych Korczaka było bardzo dużo, niewiele z nich jednak ocalało. Fragmenty listów Korczaka pojawiają się w jego artykułach pedagogicznych i medycznych, publicystyce dla dzieci, utworach radiowych i opowiadaniach. Motyw listu i poczty pojawiał się we wszystkich utworach literackich Korczaka. W *Dzieciach ulicy*, *Spowiedzi motyla*, *Królu Maciusiu Pierwszym*, *Kajtusi*u *Czarodzieju*, *Upartym chłopcu*, *Momentach wychowawczych*, *Jak kochać dziecko*, *Prawidłach życia*. Pisanie listów, wysyłanie listów, oczekiwanie na listy, emocje związane z otwieraniem koperty, czytaniem listu – wszystko to posiada głęboki wymiar filozoficzny. *Mówiące papiery* to jedna z pierwszych prób nowelistycznych Janusza Korczaka, zamieszczona w czasopiśmie pt. „Czytelnia dla Wszystkich”²⁶. Tekst opowiada o tym, jak starego, chorego dziwaka, mieszkającego samotnie wśród stert „papierów, aktów, gazet, listów i notatek”, odwiedził nagle młody lekarz. Przedmiotem hermeneutycznej wykładni starca dotyczącej

25 J. Korczak, *(Do Anny Braude-Heller)*, w: tenże, *Pisma czasu wojny (1939–1942)*, t. 15, Warszawa 2021, s. 79.

26 J. Korczak, *Mówiące papiery*, w: tenże, *Sława. Opowiadania (1898–1914)*, t. 6. Warszawa 1996, s. 219–220.

biegu ludzkiego życia, jego znaczenia i form rozumienia, które odczytać można z „mówiących papierów” staje się następująca wypowiedź:

[...] widzisz, że papiery mówią. Nie słyszałeś poprzednio. Bo do tego trzeba się przyzwyczaić. Ja cudem doszedłem do tego odkrycia. Z początku tylko szeptały, potem już mówiły półgłosem, a teraz zupełnie głośno, jak ludzie. Uważasz, gazety mówią ciszej, bo one same nie widziały tego, o czym mówią. Rozumiesz mnie, co? Najlepsze są same, uważasz dokumenty. Widzisz, ty się tym zajmij, ja może już, uważasz, nie zdążę. Trzeba, uważasz, to udoskonalić, dać temu podstawę naukową. Tyś młody, ty masz więcej sił, no i mnie nazywają wariatem. Uważasz, ty nie lekceważ sobie tego odkrycia o papierach mówiących. Pamiętaj, że ludzie byliby znacznie lepsi, gdyby nauczyli się słyszeć, to, co mówią martwe papiery²⁷.

Starzec wskazuje młodemu lekarzowi, że każdy tekst zgromadzony przez niego jest ważny, że wymaga tylko tego, aby go umiejętnie zinterpretować, wpisuje się bowiem w bieg ludzkiego życia i wpływa tym samym na historię świata. Wszystko zgodnie z przesłaniem Szymona Dubnowa, historyka żydowskiego. Wszystko zgodnie z biblijnym wzorcem, przesłaniem pochodzącym z Tory i Talmudu, mówiącym o religijnej powinności świadczenia prawdy i pozostawienia świadectwa prześladowań, klęsk i nieszczęść narodu, uformowanego przez „retorykę męczeństwa” i wyniszczenia.

Korczak znał działalność dokumentacyjno-ewidencyjną Emanuela Ringelbluma i jego żydowskiej grupy Oneg Szabat²⁸, w jej dokumentach zachowało się oryginalnie napisane podanie Korczaka o pracę i zaproszenie na ostatni spektakl pt. *Poczta Rabindrata Tagore*, który odbył się w 1942 r. w warszawskim getcie²⁹. Królewski list, na który oczekiwał chory Amal, miał przynieść mu wyzwolenie. Rabindranath Tagore, hinduski noblista, znany dzięki przekładom Jana Stura (naprawdę nazywał się Hersz Feingold), znakomitego edytora polskiej poezji romantycznej, zachwyił Korczaka swoim talentem, ale też sposobem prowadzenia nowej „radosnej szkoły”.

27 Tamże, s. 220.

28 M. Kunik, *Wstęp*, w: *Archiwum Ringelbluma. Antologia*, Wrocław 2020, s. V–CXIX.

29 A. Jaromir, G. Cichowska, *Ostatnie przedstawienie Panny Esterki*, Poznań 2014.

W 1928 r. w „Małym Przeglądzie” w ramach cyklu *Lata dziecięce wielkich ludzi* ukazało się wspomnienie o chłopcu, który stał się potem obrońcą dzieci Indii i napisał dla nich ponad pięćdziesiąt utworów dramatycznych, w tym słynną *Pocztę*, którą wystawiła w getcie Esterka Winogron. *Pocztą* jest symbolem bogatym w znaczenia. Przekaz tego przedstawienia wystawionego 18 lipca 1942 r. przed Wielką Akcją Likwidacyjną był zrozumiały dla wszystkich. Pedagogika Poczty Tagorego wiązała się z nadzieją i wiarą w życie, pełną powagi i patosu tęsknotą za wolnością, bo królewski list był zaproszeniem Amala na królewski dwór, na którym panowało „mniej strachu”³⁰, a więcej wiary w ludzi i odradzającą się przyrodę. Jak napisała Bożena Wojnowska w tomie pt. *Inna twarz Korczaka* wszystko to wiąże Korczakowską koncepcję wychowania, z wrażliwością moralną Starego Doktora, a także z jego pojmowaniem reformy wychowania jako warunku społecznej zmiany, wynikającej z jego „dwoistej tożsamości”³¹.

W tej chwili przyniósł mi Semi do łóżka list: „Czy tak będzie dobrze?”. „Do Wielebnego Księdza Plebana przy Parafii Wszystkich Świętych”. Uprzejmie prosimy Sz. Ks. Plebana o łaskawe udzielenie nam pozwolenia na kilkakrotne odwiedzanie ogrodu przy kościele w soboty w godzinach rannych, możliwie wczesnych. Tęsknimy za trochę powietrza i zieleni. Duszo u nas i ciasno. Chcemy zapoznać się i zaprzyjaźnić z przyrodą. Nie będziemy niszczyć zasiewów. Gorąco prosimy o nieodmówienie naszej prośbie. Zygmusz, Semi, Abrasza, Hanka, Aronek”³²

– tak napisał Korczak w pisany w getcie *Pamiętniku*. Zdaniem Jacka Leociaka *Pamiętnik* jest arcydziełem, świadectwem autobiograficznym jego całego życia, które odśłania geniusz literacki Janusza Korczaka³³. Choć nie ma w *Pamiętniku* jednej „drogi czytania”, tak jak nie ma jednej interpretacji w *Pismach czasu wojny* Korczaka. W artykule pod znamienym tytułem *Przestrzenie*

30 A. Witkowska-Krych, *Mniej strachu. Ostatnie chwile z Januszem Korczakiem*, Warszawa 2019.

31 B. Wojnowska, *Inna twarz Korczaka. Szkice o dwoistej tożsamości (i nie tylko)*, Kraków-Budapeszt-Syrakuzy 2023.

32 J. Korczak, *Pamiętnik*, w: tenże, *Pisma czasu wojny (1939–1942)*, s. 255.

33 J. Leociak, *Geneza tekstów*, w: J. Korczak, tenże, *Pisma czasu wojny (1939–1942)*, s. 35–36.

życia i śmierci wspomniał o tym Wiesław Theiss³⁴, który przyznał, że *Pamiętnik* to jedno z najważniejszych dzieł edukacyjnych w dziejach kultury i historii Polski, Europy i świata. *Pamiętnik* Korczaka jako utwór edukacyjny, zgodnie z sugestią Barbary Smolińskiej-Theiss staje się oryginalnym „przekazem pedagogicznym”, który łączy się z Korczakowską narracją. Można ją potraktować jako „wykład pedagogiki połączony z biograficznym strumieniem zdarzeń”³⁵, związany z przemianą świata na lepszy, z wiarą w rozwój człowieka, który zaczyna się od dziecka jako podmiotu wychowania, jego podmiotowości i katalogu praw³⁶ postrzeganych w kontekście wychowania³⁷.

Korczak przywiązywał wagę do tradycji. Podzielał potrzebę dokumentowania życia społecznego, zapisywania różnorodnych doświadczeń, wierzył we własne posłannictwo historyczne, które nakazywało mu zapisywać historię i kulturę narodu polskiego i żydowskiego. Wiara w „posłanie językowe” listu, ale i tego co „niewysławialne”, towarzyszyła Korczakowi i Kulmowej nieustannie.

Listy! To także niewspółczesna zabawa. Kto dzisiaj bawi się w epistolografię? Kto koresponduje z bliźnimi? Chyba tylko ktoś zagubiony w epoce³⁸

– napisała Joanna Kulmowa w *Zapiskach ze współczesności*. Listy dokumentują nie tylko osobiste przeżycia, są także dowodem nieustannej pracy nad sobą, ukazują wagę głębi życia duchowego, wiążą się z wysiłkiem budowania własnej tożsamości. Obecne są w nim więc inne struktury: fragmenty poezji, dramatu, eseju, służące wydobyciu ważnych treści głęboko ukrytych w psychice autora. Nie ma w nich monotonii stylistycznej. Jest za to niezależność poglądów i racji, częste cytaty służą podkreśleniu wiarygodności relacjonowanych

34 W. Theiss, *Przestrzenie życia i śmierci. O Pismach czasu wojny (1939–1942) Janusza Korczaka*. „Kwartalnik Pedagogiczny”, 2022, nr 4, s. 33–45.

35 B. Smolińska-Theiss, *Wstęp*, w: *Korczakowskie narracje pedagogiczne*, Kraków 2014, s. 12.

36 B. Smolińska-Theiss, *Korczakowska spuścizna – między znakiem Holocaustu a prawami dziecka*, „Pedagogika Społeczna Nova”, 2021, t. 1, nr 2, s. 45–62.

37 B. Matyjas, D. Opozda, K. Segiet, *Podmiotowość dziecka i wartość dzieciństwa. Współczesna recepcja myśli Janusza Korczaka*, Poznań 2024.

38 J. Kulmowa, *Zapiski ze współczesności*, archiwum Joanny i Jana Kulmów, s. 1.

wydarzeń, w których Korczak i Kulmowa uczestniczyli. Wynikają one z silnego przekonania o własnej odrębności literackiej manifestowanej wyraźną potrzebą autobiografizmu, przejawiającego się w naturalnej refleksyjności i wysokim upodmiotowieniu wypowiedzi. Obecnej w „heurystycznym potencjale myślenia metaforą”, o którym pisał Zbigniew Rudnicki w artykule *Korczak w oknie*³⁹, w którym dokonał próby hermeneutycznego poszukiwania znaczeń we fragmentach *Pamiętnika*⁴⁰. I Korczak, i Kulmowa uprawiali „sztukę pocztę” na najwyższym poziomie. Listy i pocztówki, które wysyłali, stanowiły wyraz uczczenia adresata, uznania jego dokonań, talentu, dostrzeżenia jego edukacyjnych potrzeb. Był to rodzaj epistolarnej wdzięczności za uznanie ze strony odbiorcy, ale także rodzaj empatycznej troski o jego samorealizację, właściwy rozwój zainteresowań, zachowanie autentyczności i podmiotowości. Każdy napisany list i każda wysłana pocztówka, pełna intelektualnych przemyśleń i „żywych metafor”, wywierała terapeutyczny wpływ na sztukę życia odbiorcy. Sugestywność dialogicznego przekazu, jego autokreacyjnej mocy łączyła się ze „służebnością pedagogiczną”. W listach Kulmowej obecne są często elementy ikoniczne, pełne specyficznej, osobistej treści, wzbogacające przekaz słowny, służący rozwijaniu empatii i poczucia przynależności do „wspólnoty strumiańskiej”, którą stworzyli w Strumianach Joanna i Jan Kulmowie.

Kochanie! W tę historię nie uwierzyłabym nigdy, gdyby nie to, że opowiadała mi ją sama Leokadia, a Leokadia prawie nigdy nie kłamie, więc musiałabym uwierzyć nawet w to, że LEOKADIA istnieje. Zresztą, im dłużej z nią rozmawiałam, tym bardziej wierzyłam, że ona JEST

– od listu do dziecięcego odbiorcy rozpoczyna się przecież najważniejsza powieść Kulmowej pt. *Wio, Leokadio!*

Między utworami literackimi Korczaka i Kulmowej, uprawianą przez nich publicystyką społeczno-wychowawczą i wypowiedziami o charakterze pedagogicznym widoczny jest epistemiczny związek. A odwaga moralna, której towa-

39 Z. Rudnicki, *Korczak w oknie. Heurystyczny potencjał myślenia metaforą w Pamiętniku Janusza Korczaka*. „Biografistyka Pedagogiczna”, 2021, nr 1, s. 117–131.

40 Z. Rudnicki, *Szkoła życia. Wektory aksjologiczne w „Pamiętniku” Janusza Korczaka*, „Studia Edukacyjne”, 2023, nr 71, s. 245–257.

rzyszy zawsze oryginalna refleksja historiozoficzna, łączy się w oryginalny sposób z przenikliwością myślenia i etyką życia kontemplacyjnego.

Zakończenie

List jako fenomen „niewerbalnych możliwości mowy pisanej” stawiał człowieka wobec losu. Jak pisze Hanna Buczyńska-Garewicz, los „jako pojęcie jest wyrazem pragnienia, by przeniknąć to, co niewytłumaczalne i nieprzewidywalne, co wymykając się wiedzy i jasnemu rozumieniu nie przestaje zarazem niepokoić umysłu”⁴¹. Listy Korczaka i Kulmowej stanowią ważny klucz do ich twórczości. Oboje są przecież niezwykle epistolarnymi świadkami swoich czasów. Oboje, pisząc listy, pragnęli przekonać także samych siebie do myśli twórczej, do skupienia i pracy nad sobą. Pedagogika epistolarna, którą z upodobaniem uprawiali, służyła dwóm celom: miała zmieniać rzeczywistość i była formą duchowego ćwiczenia. Pedagogika epistolarna, którą skutecznie uprawiali wiązała się z „pośłaniem językowym” listu, w które oboje głęboko wierzyli. Wszystko to związane jest z „pocztową tajemnicą”, nowymi wyzwaniem i możliwościami, którym starali się sprostać. Pisarstwo Korczaka nie bez powodu nazywano działaniem pedagogicznym, tożsamym z literackim słowem. Pisarstwo Joanny Kulmowej, która sięga do Korczakowskiego wzorca i dedykuje Korczakowi swoje wiersze i sztuki teatralne, stało się także wyrazem oryginalnych pedagogicznych poglądów autorki *Topografii myślenia*. Wykazują one związek z etyką umiaru i sprawiedliwości, etyką życzliwości i przyjaźni oraz etyką życia kontemplacyjnego. „Listy muszą być czytane” – pisał Korczak. „W listach zawiera się wszystko: jest troska o dawność, o losy kultury, rozumiane jako los człowieka”⁴² – odpowiadała Kulmowa. Pedagogika epistolarna Janusza Korczaka i Joanny Kulmowej łączy się, jak u Ricoeura, z narracyjną jednością życia i etycznym dążeniem do „życia dobrego”⁴³. Listy były dla Korczaka i Kulmowej epistolarną formą „życia

41 H. Buczyńska-Garewicz, *Wstęp: Pojęcie losu w nowoczesności, w: Człowiek wobec losu*, Kraków 2011, s. 7–22.

42 J. Kulmowa, *Portret Pamięciowy dwudziesty drugi. Sól i kamień*, w: *Ciułanie siebie*, Warszawa 1995, s. 227.

43 A. Wambier, *Narracyjna jedność życia i dążenie do „życia dobrego”*, w: tenże, *Tożsamość, narracja i hermeneutyka siebie. Paula Ricoeura filozofia człowieka*, Kraków 2018, s. 297–306.

w godności”, którą w szczególny sposób oboje adresowali do dziecka, wierząc w pełnię jego autentycznego, „nieskazanego człowieczeństwa”. Pedagogika epistolarna, postrzegana jako ważna część pedagogiki kultury, pełniła więc ważną rolę w życiu Joanny Kulmowej i Janusza Korczaka. To rodzaj wychowania dla świata, który wymaga rezygnacji z dydaktycznych ograniczeń, pragmatycznych schematów i wszelkich ograniczeń formy. Zgodnie z zasadą, wyrażoną przez Arystotelesa w *Etyce nikomachejskiej*, którą Korczak i Kulmowa propagowali w swoim życiu i całej swojej twórczości: „Im kto bowiem więcej cnót posiada, tym większych godzien jest rzeczy, człowiek zaś najwięcej cnót posiadający godzien jest rzeczy największych”⁴⁴. Wiedzieli o tym doskonale Janusz Korczak, autor *Listów palestyńskich*, i Joanna Kulmowa, autorka *Listów ze Strumian*, którzy łączyli w oryginalny sposób „interpoetyckość” swojej korespondencji ze „sztuką pocztą” i pedagogiczną kulturą uznania na najwyższym poziomie.

Streszczenie: Celem artykułu jest ukazanie edukacyjnej wartości listów Janusza Korczaka i Joanny Kulmowej jako przykładu pedagogiki epistolarnej, która wykazuje związek z Arystotelesowską etyką umiaru i sprawiedliwości, etyką życzliwości i przyjaźni oraz etyką życia kontemplacyjnego. Pedagogika epistolarna służyła dwóm celom: miała zmieniać rzeczywistość i była formą duchowego ćwiczenia. Pedagogika epistolarna, którą skutecznie oboje uprawiali, wiązała się z „pośłaniem językowym” listu. Sugestywność dialogicznego przekazu, jego autokreacyjnej mocy łączyła się zawsze ze „służebnością pedagogiczną”. Wynikała ona także z silnego przekonania o własnej odrębności literackiej i pedagogicznej, manifestowanej wyraźną potrzebą autobiografizmu, przejawiającego się w naturalnej refleksyjności i wysokim upodmiotowieniu wypowiedzi. Listy Korczaka i Kulmowej są przykładem ich niekonwencjonalnej wrażliwości, oryginalnej ekspresyjności i emocjonalności. Dokumentują nie tylko osobiste przeżycia, są dowodem nieustannej pracy nad sobą, ukazują wagę głębi życia duchowego, wiążą się z wysiłkiem budowania własnej tożsamości. Pedagogika epistolarna Korczaka i Kulmowej stanowi ważny pedagogiczny klucz do ich życia i twórczości. Oboje byli niezwykle epistolarnymi świadkami swoich czasów. Każdy napisany list i każda wysłana pocztówka, pełna intelektualnych przemyśleń i „żywych metafor”, wywierała terapeutyczny wpływ na sztukę życia odbiorcy. Niniejszy artykuł to zaledwie prolegomena do obszernego tematu, który wymaga dalszych analitycznych i interpretacyjnych działań.

Słowa kluczowe: Pedagogika epistolarna, Janusz Korczak, Joanna Kulmowa, pedagogika kultury.

44 Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, s. 155.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Archiwum Ringelbluma. *Antologia*, red. M. Kunik, Wrocław 2020.
- Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, Warszawa 2007.
- Korczak J., *Moški, Joski i Srule. Józki, Jaški i Franki*, t. 5, Warszawa 1997.
- Korczak J., *Pisma czasu wojny (1939–1942)*, t. 15, Warszawa 2021.
- Korczak J., *Pisma rozproszone. Listy (1913–1939)*, t. 14, Warszawa 2008.
- Korczak J., *Sława. Opowiadania (1898–1914)*, t. 6, Warszawa 1996.
- Kulmowa J., *Ciułanie siebie*, Warszawa 1995.
- Kulmowa J., *Wio, Leokadio!*, Poznań 2024.
- Kulmowa J., *Zapiski ze współczesności*, archiwum Joanny i Jana Kulmów.

Opracowania

- Buczyńska-Garewicz H., *Człowiek wobec losu*, Kraków 2011.
- Chęcińska U., *Pedagogika epistolarna w kontekście społeczno-edukacyjnym. Prolegomena do korespondencji prof. Zygmunta Mysłakowskiego i Janusza Korczaka*, w: *Pedagog w meandrach życia społecznego. Księga Jubileuszowa Profesor Barbary Kromolickiej*, Szczecin 2024, s. 55–65.
- Chęcińska U., *Transcende te ipsum. O sztuce życia w listach prof. Zygmunta Mysłakowskiego i Joanny Kulmowej*, Szczecin 2024.
- Cywińska M., *Emocjonalne aspekty sytuacji stresowych z uwzględnieniem okresu dzieciństwa*, w: *Stres dzieci w młodszy wieku szkolnym. Objawy, przyczyny, możliwości przeciwdziałania*, Poznań 2017.
- Dauzenroth E., *Der Pestalozzi aus Warschau*, Zurich 1978.
- Floryńska H., *Pedagogika jako filozofia stosowana*, w: *Janusz Korczak. Pisarz-wychowawca-mysliciel*, red. H. Kirchner, Warszawa 1997, s. 249–278.
- Jaromir A., Cichowska G., *Ostatnie przedstawienie Panny Esterki*, Poznań 2014.
- Jaros E., *Dzieci jako partnerzy życia społecznego-Korczakowskie poglądy w tworzeniu i rozwoju idei partycypacji społecznej dzieci i młodzieży*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 4 (2022) s. 115–129.
- Karpowicz A., *Gatunki empatyczne. Między historią mówioną a literaturą*, W: *Opowiedziane. Historia mówiona w praktykach humanistycznych*, red. A. Karpowicz, M. Litwinowicz-Droździel, Warszawa 2019, s. 25–33.
- Landau-Czajka A., *Wielki „Mały Przegląd”. Społeczeństwo i życie codzienne w II Rzeczpospolitej w oczach korespondentów „Małego Przeglądu”*, Warszawa 2018.
- Lalak D., A. Ostaszewska, *Źródła do badań biograficznych. Listy, dzienniki, pamiętniki, blogi, materiały wizualne*, Warszawa 2016.

- Leociak J., *Geneza tekstów*, w: J. Korczak, *Pisma czasu wojny (1939–1942)*, t. 15, Warszawa 2021, s.
- Marczyńska J., *Epistula privata. Przyczynek do badania niewysławialnego w mowie pisanej*. Kraków 2021.
- Matyjas B., Opozda D., Segiet K., *Podmiotowość dziecka i wartość dzieciństwa. Współczesna recepcja myśli Janusza Korczaka*, Poznań 2024.
- Na początku Kunstmann wymyślił sobie Kulmowq. Heindrich Kunstmann-Joanna Kulmowa. *Listy 1966–2009*, tł. M. Zybura, oprac. U. Chęcińska, M. Zybura, Szczecin 2016.
- Rudnicki Z., *Korczak w oknie. Heurystyczny potencjał myślenia metaforą w Pamiętniku Janusza Korczaka*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 6 (2021) nr 1, s. 117–131, DOI: 10.36578/BP.2021.06.29.
- Rudnicki Z., *Szkoła życia. Wektory aksjologiczne w „Pamiętniku” Janusza Korczaka*, „Studia Edukacyjne”, 71 (2023) s. 245–257, DOI: 10.14746/se.2023.71.16.
- Smolińska-Theiss B., *Korczakowskie narracje pedagogiczne*, Kraków 2014.
- Smolińska-Theiss B., *Korczakowska spuścizna- między znakiem Holokaustu a prawami dziecka*, „Pedagogika Społeczna Nova”, 2021, t. 1, nr 2, s. 45–62, DOI:10.14746/psn.2021.2.03.
- Smolińska-Theiss B., *Miejsce Janusza Korczaka w polskiej pedagogice akademickiej*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 64 (2022) nr 4, s. 13–32, DOI: 10.31338/2657-6007.kp.2022-4.1.
- Szulakiewicz W., *Badania historyczne w pedagogice*, Toruń 2015.
- Theiss W., *Przestrzenie życia i śmierci. O Pismach czasu wojny (1939–1942) Janusza Korczaka*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 67 (2022) nr 4, s. 33–45, DOI: 10.31338/2657-6007.kp.2022-4.2.
- W stulecie metody biograficznej. Refleksje i przykłady badań z perspektywy polsko-frankofonskiej*, red. E. Dubas, A. Słowik, seria Biografie i badanie biografii, t. 7, Łódź 2020.
- Wambier A., *Tożsamość, narracja i hermeneutyka siebie. Paula Ricouera filozofia człowieka*, Kraków 2018.
- Witkowska-Krych A., *Mniej strachu. Ostatnie chwile z Januszem Korczakiem*, Warszawa 2019.
- Wojnowska B., *Inna twarz Korczaka. Szkice o dwoistej tożsamości (i nie tylko)*, Kraków-Budapeszt-Syrakuzy 2023.